

**Бъдещето на демокрацията в Европа –
кръгла маса с участието на Цветан Тодоров, Богдан Богданов, Стоян
Атанасов, Боян Знеполски¹**

Цветан Тодоров, известният мислител, теоретик на културата и литературата, беше закратко в София през септември 2014 г. Поводът за едно от редките му връщания в България беше представянето на филма на дъщеря му Леа Тодоров «Да спасиш света в работно време», който документира някои абсурдни обрати в работата на пратеници на ОССЕ в Косово. Прожекцията на филма във Френския културен институт беше последвана от кръгла маса на тема "Бъдещето на демокрацията в Европа" с домакин посланика на Франция у нас Ксавие Лапер дьо Кабан. Тук публикуваме с минимални съкращения основните изказвания на участниците проф. Богдан Богданов, доц. д-р Стоян Атанасов, доц. д-р Боян Знеполски и на самия Цветан Тодоров.

Богдан Богданов: От сърце поздравявам Леа, защото това беше един внимателен, реалистичен и критичен филм, в който нейният поглед действително беше обхванал този пълен живот, представен винаги пълно. А този пълен живот никога дори не е само човешки отношения на едно ниво, а единните отношения на различни нива. И понеже там, в Косово, най-ниското ниво е съвсем ясно видимо, тя го е представила прекрасно, заедно с вещите, със самата среда. Която в една такава страна като Косово съвсем преминава в нечовешката природна среда. И това е най-прекрасното в този филм. В него имаше всички възможни нива.

Но този филм трябва да бъде виждан още много пъти, за да достави действително знанието за прехода, в който живеем. Като един посланик искам да ви кажа и моето мнение за прехода. Не е никак лесно, господин посланик [на Франция у нас], затова защото този преход, който още продължава и който се е запънал, така или иначе става един съвсем пълен живот, в който има прекрасни неща. И аз не бих искал да говоря като тези от нас, които постоянно са недоволни от нещо. Искам да кажа, че в този живот, който е пред очите ни, ние виждаме как бавно и мъчително, тъкмо поради желанието на някои, ако могат да приватизират висшата власт, много бавно в този живот всичките страни на демокрацията си казват думата. Едно нещо, в което българската демокрация в тези десетилетия след 1990 г. си каза думата, е това, което аз наричам с термин, който не съм го срещал другаде, да не помислите че съм го прочел някъде, наричам го битовост. Именно тази битова свобода се разви - в София най-добре и с такава сила, но и в провинциалните градове - свободата, първо, да се движим всички, без изключение кои сме, дори и по-възрастните, които кретат на патерици, но пътуват. Битовата свобода, която ни изправи пред неизчерпаем брой вещи и предмети. Разбира се, добре че и в България и поради това, че българският пазар приема с удоволствие чуждата стока. Ние живеем в един отворен битов свят. Свободата има много нива. Аз днес се рових в „Незавършената градина” на Цветан Тодоров, рових се в нея и попаднах на знаменити места, които ме убедиха, че дори и в преразказа на Цветан, за онова, което е казал Мил някога за демокрацията, ние не можем да добавим

¹ Текстът е публикуван в сп. Следва, брой 31, 2015 г.

нещо особено, защото то вече е казано. Мога да дам един прекрасен пример от София. Тези, които познават наблизко една улица, която е пълна с малки магазинчета, биха се чувствали така, както се чувстват на една парижка улица. Но Мил не знае и не би могъл да знае по онова време, че човешкото същество, не затова защото е лошо и не се подчинява на обществения ред, а затова защото е човешко същество, не е само обществено същество, а е винаги намалено обществено същество, и винаги клонящо към това да бъде и нечовек, което не го казвам с укор към човешкото. Човешкото общество е винаги с единия крак извън обществото, в този смисъл и извън демокрацията, която е най-голямото общество, което може да обхване почти всички хора. Но всяко човешко същество е с единия крак извън обществото и извън най-доброто общество на либералната демокрация. По този начин либералната демокрация, разширила се до всички човешки същества, или опитваща се да се разшири до тях, фактически е намерила най-силния ресурс да се усилва. Това, че човешкото същество не се подчинява, не желае да се подчини на един ред, затова то е и многоредово. Не искам да се разпростирам, за да не изпадна в лекция.

В България, в тези десетилетия след 1990 година, се осъществи широко и сигурно битовата свобода. Вървете по улиците на София и вижте дали няма да срещнете като мен винаги седем жени от десет, които говорят на смартфони, не много умни неща, но разговарят и общуват. Битовата ситуация в България е осъществена широко. Започва да се осъществява и най-важната демокрация под тези слоеве – демокрацията на малките екипи и на малките общества. Демокрацията на фирмите, демокрацията на къщите, в които хората са се обединили, за да свършат някаква работа. Къде ли не се е осъществила българската демокрация. Ама разбира се, и във висшите слоеве, където се осъществи като институции.

Това, за което говори Леа в своя филм и което звучи смешно, е как европейски функционери се опитват да донесат в Косово демократични институции. И то е смешно, защото демокрацията и общественият ред могат донякъде само да се покажат, но не и да се внесат. Те не могат да се внесат. Но разбирате ли, едно малко общество упорства и не ни оставя демокрацията. Тя се развива бавно. И аз се питам дали така не е донякъде и във Франция? С това завършвам.

Стоян Атанасов: Знаем много добре, че идеята за демокрация идва от древността, от Древна Гърция. Ако сгреша нещо, има кой да ме поправи за Древна Гърция. Но няма да навлизам в подробности, така че няма да сгреша много, струва ми се, като кажа чисто и просто, че атинската демокрация е изграждала една представа за всеобщо управление, обаче тя е протичала в строго ограничени граници, извън които останалите хора са били наричани варвари. Освен това демокрацията е била запазена за една по-висша прослойка граждани, извън която останалите хора, примерно вътре в атинския полис, са били роби. Така че, гръцката демокрация, най-общо и най-бързо казано, предлага един демократичен модел, който предполага две форми на изключване на части от човечеството - така наречените варвари и робите. Днешната демокрация не може да си позволи такова

нещо. Мисля, че един от критериите за измерване на днешната демокрация е отношението към, най-общо казано, чужденците.

Искам веднага да премина към ситуацията в България и да споделя някои мисли за връзката между нашия стремеж към демокрация и нашето отношение към чужденците и по-специално към бежанците, за които говорим твърде често най-малко от година насам. По необходимост ще схематизирам. Говоренето, което преобладава и в българските медии, и сред хората, а и сред представители на българското правителство относно чужденците емигранти и особено бежанците, произтича от едно всеобщо чувство за страх. В своята книга „Интимните неприязни на демокрацията“ Цветан Тодоров посочи някои недъзи, така да се каже вътрешни недъзи, тумори на демокрацията, израстващи в нейното тяло. Един от тези недъзи е популизмът, чиято специфична проява е ксенофобията. А ксенофобията, отбелязва с основание Цветан Тодоров, много често култивира усещане за страх. Наблюдавам такъв страх от бежанците сред нас, българите. Страх, че ще ни вземат малкото пари, които биха могли да отидат за увеличаване на пенсиите, страх че ще вземат сгради, които биха могли да бъдат ползвани за по-полезни неща за нас, страх, че се държат по начин, който ние, българите, не приемаме.

С риск да изпадна в известна отмъстителност, бих казал, че това е една спонтанна, дива форма на ксенофобия. Струва си да помислим каква е връзката между ксенофобията като проява на негостоприемство към хора, които навлизат в националните територии, и нашето гостоприемство, с което ние, българите, общо взето, се славим, и то според мен с повече основание, отколкото например с нашето трудолюбие. Смущава ме не проблемът, че тези бежанци трябва да влизат и да бъдат приемани по законен начин, това е безспорно. Смущава ме начинът, по който общественото мнение ги посреща после, веднъж приети по законен начин. Та, когато започна това говорене, често гледах български телевизии, след което гледах френски телевизии, които отразяваха същото явление. Разбира се, във Франция то е застъпено в много по-големи пропорции. Когато декември 2013 в България се говореше за 2000 бежанци, във Франция техният брой беше 18 000, в Турция бяха стотици хиляди. Но тогава ми правеше впечатление, че редица обществени организации във Франция, гражданското общество там, отправяха много настойчиви искания пред френското правителство, пред местните власти да посрещат по-добре чужденците, да се отнасят с тях по-хуманно и да ги интегрират така, че те час по-скоро да се почувстват равнопоставени. Наблюдаваме у французите едно национално гостоприемство, което по мое мнение на нас, българите, ни липсва. От друга страна, живял съм във Франция, където моите френски домакини са ми засвидетелствали и сърдечност, и гостоприемство, но ще кажа, че според мен средният французин не е толкова гостоприемен, колкото е средният българин. Средният българин е готов да посрещне не роднини, приятели и близки у дома си, ами и непознати хора, чужденци. И ще направи това не понеже има излишни средства, даже ще вземе пари на заем, за да ги посрещне, и дет се вика на другия ден ще отгладува това гости.

Т.е. ако сравнявам ситуацията във Франция и в България, наблюдавам и в двата случая едно прекъсване на връзката между гостоприемство у дома и гостоприемство на националната територия. Французинът е гостоприемен на

национална територия, но не и у дома си. Българинът е гостоприемнен за своя дом, но не е склонен да приема чужденци на националната си територия. Как да се обясни това разминаване? Може би, от една страна, с някакъв своеобразен срыв и недостатъчна връзка между частната и публичната сфера. В тази връзка в една демокрация трябва да се отчете това разграничаване между частното и публичното пространство. Цветан Тодоров многократно е говорил за това. Но струва ми се, когато става дума за гостоприемство като морална добродетел, място за частен морал и за публичен морал, за разграничаване между тях няма. Един от двата не е истински, един от двата е фалшив. И ми се струва, че ако ние, българите, по пътя на образованието най-общо казано, но защо не и като четем повече Цветан Тодоров, можем да изминем този път от гостоприемството като частна добродетел към гостоприемството като национална, колективна добродетел. Защото, за разлика от древните гърци, днешният чужденец не може да се гледа като варварин. Колкото и да не ни харесва неговата брада или неговите викове или може би неговата религия. Не съм религиозен, така че това много не ме притеснява, но за други може би религиозното различие е проблем.

Не бива да забравяме, че първо, бежанското явление, бежанството, не е орисия за отделни народи или региони в света. Също в споменатата книга на Цветан Тодоров „Интимните неприятели на демокрацията” има пример, че ако нивото на моретата нараства с един сантиметър, това ще предизвика стотици хиляди бежанци, огромни миграционни вълни, т.е. (сега перифразирам малко) всеки от нас е потенциален чужденец. Не знаем какво утре съдбата ще ни ориса. И ние можем да се окажем в ситуацията на днешните бежанци, т.е. бежанецът не е друг, а е като нас. Ако разберем това, ще станем и по-гостоприемни и може би ще уважаваме повече не само бежанците, но и себе си. Струва ми се, че един от пътищата за изграждане на морал, пардон, на демокрация не както чиновниците, за които Леа говори във филма, та един от пътищата за изграждане на истинска демокрация е изграждане на общи морални добродетели. Една от които би могла да е гостоприемството.

Боян Знеполски: Една демократична дейност, която като че ли в най-голяма степен изразява стремежа ни към демокрация, това са гражданските протести. България преживя много граждански протести за последните 20 години и те бяха различни по своя характер. При прехода има нещо мъчително, защото демокрацията и демократизацията не бяха само наше желание. В България те бяха и външен натиск, ние трябваше да се адаптираме към един свят, който се демократизира. Така че нашето желание за демокрация и външният натиск да се демократизираме, както видяхме и от филма за Косово, където става въпрос за външен натиск, за спускане на някаква модели за демокрация. Така че това създава чувството за известна неавтентичност, чувството че демокрацията не е наша, тя е моделът, който ни се налага. Но въпреки това гражданските протести са начинът, по който усвояваме пътя на демокрацията. Когато протестираме, ние заявяваме, никой друг не заявява вместо нас, желанието да живеем в едно демократично общество.

Сега накратко, колкото и да е трудно, едната периодизация на протестите. Неотделими от нея са личният ни опит, личните ни преживявания, но и това, с

което съм се занимавал малко или повече съсредоточено аналитично. 90-те години, началото на 90-те, 89-а, 90-а, 91-ва, след това 97-а година, бяха времето на либералните протести, протести, които имаха за цел да премахнат монопола на политическата партия, които имаха за цел да разградят тоталитарната държава и да се борят за правата и свободите на гражданите. Това беше знаменател на 90-те години. И тези протести кулминираха с голям успех 1997 г., когато се реши съдбата на България и ориентацията на страната.

След това обаче имаше един период на дълго затишие, някъде около 10 години, между 1997-а и 2007 настъпи, така да се каже, неолибералната мечта на България. Преодоля се идеологическият сблъсък между БСП и СДС в някакъв консенсус около либералната демокрация, присъединяването към Европа, към ЕС и НАТО. Някак си нещата тръгнаха, икономиката започна да показва виден ръст през следващите години. Гражданските протести изчезнаха. Оттук нататък смисълът на тези 10 години беше в личната реализация, обогатяването на обществото, дори с известно омерзение хората си казаха: „край с тези идеологии“, „край с тези политически сблъсъци, искаме да живеем добре“. Неслучайно 2001 г. Симеон Сакскобургготски след двумесечна кампания превзе българската политическа сцена с обещанието, че за 800 дни ще промени съществено благосъстоянието на българския народ. Значи да печелим пари, да се реализираме, да успяваме, това е формулата на следващите 10 години.

Първите пропусквания в тази мечта, която беше, разбира се, гланцирана, зад която се криеха редица неудовлетворености и унижения, бяха отделни професионални и социопрофесионални протести на заводските работници, на лекарите, на земеделците, най-вече учителската стачка от 2007 г. Тя беше изключително значима, това беше най-голямата стачка в българската история. Тя продължи повече от месец, в нея участваха около 90% от учителите и персонала на началните и средни училища. През октомври 2007 г. учителите организираха един огромен митинг, може би между 70 000 и 80 000 души участваха в него. Те искаха съществено увеличение на заплатите. Учителите предимно се бореха за заплати, но никой не разчете техния протест като борба за признание. Учителите всъщност се бореха хората да признаят тяхната професия, да бъде признат техният труд в българското общество и съответно да бъде променено мястото на образованието в България. Но това, което срещнаха учителите в общественото пространство, беше един речник технократски, чисто икономически, който казваше, че всички проблеми на българското образование идват от това, че то не е вкарано в пазара. Трябва да вкараме образованието в пазара. Спомням си много добре реплика на един финансист, много интервюиран, който каза: „Единственият обективен принцип на развитие на българското общество е ефективността.“ Социалната справедливост е субективен и в този смисъл произволен принцип.

Парадоксът е, че гражданските протести по времето на комунизма бяха немислими и забранени, защото политиката се решаваше на партийните пленуми, но от друга страна, в неолибералната логика те също пречат - пречат на функционирането на пазарите, и това беше съвсем ясно казано. Гражданските протести и стачките, всичко това нарушава свободното, безпрепятствено функциониране на пазарите. Това е първото недоразумение, когато един протест, който по същността си беше морален, се сблъсква с един много ограничен

икономически и технократски речник, който сведе българските учители до консуматори, които искат да консумират повече и които трябва да си го заслужат с ефективност. Значи единственият начин е да бъдат ефективни. А самото образование беше представено като продаване на образователни услуги, които трябва да формират пазарни качества на продукта. Значи единствената цел на образованието е да формират пазарни качества, така че хората да се продават на пазара. Така че това според мен е един от неприятелите на демокрацията в смисъла на Цветан Тодоров, един от неприятелите на демокрацията е интимен вътрешен неприятел, който се появи в този нечувствителен, неолиберален речник.

След това протестите имаха друг нюанс. Те не бяха вече либерални, поставяха общи проблеми, които могат да бъдат наречени и социални, за това какво да бъде българското общество. Парадоксът е, че учителите постигнаха до голяма степен своето, техните заплати бяха увеличени, реформата беше в добра посока, но никой не отчете истинския смисъл на тяхното искане, т.е. исканията им бяха удовлетворени чисто тактически, за да може да не създават политически проблеми. След това имаше и други - протестите на университетите през 2010 г., които бяха в същия смисъл, за това какво да бъде мястото на българското образование в българското общество.

И стигаме до годината 2013, когато българското общество най-накрая така се раздвижи, че всички опасения, всички приказки защо не сме като Франция, като Гърция, нали там се бунтуват, а ние спим, се обезсмислиха. Обществото така се разбунтува, че за нищо друго не можеше да се мисли освен за протести. Всички медии и публичното пространство бяха заети с тях. Протестите през 2013 бяха много. Първо, протеста през февруари заради високите сметки на електричеството, който по-скоро беше наречен социален и който доведе до оставката на правителството на Борисов. Летният протест, но аз ще му отделя повече време и по-малко, отколкото бих искал на зимния и на окупацията на университетите.

Летният протест възникна, ние всички знаем, заради назначаването през юни 2013 г. на Делян Пеевски, политик от ДПС, за директор на Държавната агенция за национална сигурност. Всъщност какво направиха политиците и управляващото мнозинство. Те сляха в една фигура четири власти, икономическата и медийната власт, с която разполагаше Делян Пеевски, и законодателната власт с изпълнителната. Той стана шеф на службите за сигурност в България. Разбира се, това предизвика моментална реакция. Започнаха протести, които продължиха няколко месеца всеки ден. Хората варираха, понякога бяха няколко хиляди, веднъж бяха може би 30 – 40 хиляди души, друг път 10-15 хиляди, след това няколко стотин. Но този протест искаше оставката на правителството на Орешарски именно заради този случай и по чисто морални съображения. Разбира се, правителството реши да пренебрегне протеста, да го игнорира с очакването, че рано или късно той ще замре. В крайна сметка това се случи, но последиците от протеста се проявиха по-късно на европейските избори тази година.

Какъв е приносът на тези протести? За първи път протестите отделиха политическото от партийното. До този момент политическото много тясно се мислеше като партийно, но в един момент гражданите излязоха на улицата и казаха: „Ние имаме политически искания, но не се отъждествяваме с нито една партия.“ Те казаха: „Ние искаме да участваме в политическия живот като

граждани, искаме да имаме място в политическия живот.” Това беше изключително голям принос на тази протести и те бяха много голяма стъпка в посока на демократизацията.

Но патологията, която виждаме тук, втората патология, вторият недостатък и неприятел на демокрацията, е именно това арогантно и цинично срастване на бизнеса и политиката и по-специално използването на политиката пряко и съвсем открито за частни интереси. Политиците, политическите елити се дискредитираха като неспособни да отстояват общ интерес, да създават колективна воля някаква. Те са се дискредитираха като маркиращи частния интерес зад общия чрез своите послушни медии. Така че това е втората патология, която откривам. И третата, бих казал, се открива в самото общество. Самите протести създадоха разделение в българското общество по линията на това за какво се протестира. Онези, които протестираха, казваха че протестът е морален, онези, които не бяха съгласни с тях, казваха, че протестите не издигат социални искания. Протестите не издигаха пряко социални искания, т.е. повишаване на заплатите, повишаване на пенсиите. Въпросът беше, че те обединяваха и моралното, и социалното. Протестът беше морален, защото властта, която избирателите бяха дали на политиците, беше използвана за частни цели, което е неморално. Затова протестът наистина имаше правото да издигне морални искания. Но той беше социален по други причини, не толкова преки, защото там, където властват неограничените частни интереси, най-слабите, най-уязвимите са и най-незащитените. Така че моралното и социалното присъстваха неотделимо в тези протести.

Цветан Тодоров: Не говоря много често пред българската публика и поради това вие може би очаквате да ви казвам някакви знаменити истини. Страхувам се, че няма да бъде точно това. Защото аз всъщност съм дошъл тук, за да науча от своите колеги и от другите хора, които срещам, какво те мислят, а не да им давам уроци. Ако им давах уроци, щях да стана като тия пратеници на ОССЕ в Косово, които обясняват какво е демокрацията на бедните албанци и сърби там. Една роля, която не ми подхожда.

Освен това, както някои от вас знаят, от 50 години вече живея в една друга страна, с която е свързана цялата ми професионална работа. Така че не се чувствам компетентен да ви обяснявам как трябва да живеете и как трябва да засилите демокрацията. Но си давам сметка за това, че както другите преди малко казаха, Франция и България не са чак толкова отдалечени. Разбира се, има различно ниво на живот, има различни натрупвания на богатство от предишните години, но има и много общи въпроси, които се поставят пред населението на едната и другата страна. И първата констатация, за която исках да напомня, е, че в съвременния свят демокрацията не изглежда заплашена от нейните открити врагове, както това е било между двете световни войни или по време на Студената война, когато беше нападан идеалът на демокрацията, не само нейните реализации.

Днес тя се напада може би от някои теократични държави като Саудитска Арабия, Иран и новия Ислямски халифат, но това не се изживява като сериозна заплаха от демократичните страни и според мен те са прави да не го виждат като голяма заплаха. Но това не значи, че съвременните демокрации нямат врагове. Те също имат врагове, но излизаци от самата демокрация. Те представляват едно

засилване, прекалено засилване на някои демократични принципи, които в демократичната държава са уравновесени от други. И това изолиране на едни принципи, след малко ще дам пример, е наистина най-страшната заплаха срещу съвременната демокрация.

Всъщност моите колеги, които досега говориха, според мен много добре илюстрираха някои от тези вътрешни опасности. Не знаех, че от 1997 до 2007 г. е бил големият неолиберален период на България. Виждате колко съм невеж. Но всичко, което Боян Знеполски каза тук, ми е извънредно интересно. Да видя, че България в известен смисъл преминава през тези периоди по-бързо, отколкото западните страни, които имат нужда от 100 години, а ние за 10 години вече сме пристигнали на финиша. Дано да е така и в бъдеще. Също така това, което Стоян Атанасов ни говори за популизма, за тази форма на правителство, на управление на страната, при която в известен смисъл не е вече народът, който има властта, както това се подразбира от думата демокрация, а тълпата, т.е. масите, които могат да бъдат манипулирани по различни начини и които отговарят на най-ниския общ знаменател “Ние сме по-добри от тях и оттогава нататък ние знаем какво да защитаваме и за кого да се борим”.

Искам да кажа няколко думи за това, което аз наричам, понеже не съм намерил по-добър термин, месианизъм. Месианизмът е един вид религиозно отклонение от средните векове, от 16. век, когато се очаква, че земният рай ще се построи в най-скоро бъдеще. И понеже тази цел е толкова висока, всичките средства, които можем да използваме, за да я постигнем, са добре дошли. Въсъщност ние добре знаем един такъв месианизъм – това беше комунизмът. Но в съвременната епоха, след падането на Берлинската стена, се е формирал един друг месианизъм, по-парадоксален, който иска да внесе човешките права и демокрацията с военни средства, с окупиране на някои страни, за които ние намираме, че ръководителите им не се държат добре. Забравяме, както един от вас го каза преди малко, че демокрацията насила не може да се настани, тя трябва да дойде от самото общество, иначе средството се оказва по-силно, отколкото целта. Вместо да постигнем тая висока цел, ние разоряваме страната по един начин, по който не можем да я оправим след това. Както виждаме например сега в Ирак или в Либия – страни, които имаха щастието да получат нашите подаръци под форма на бомбардировки и други окупации.

Но има и една по-мекка форма на този месианизъм и това е, разбира се, тази, която се вижда във филма, който гледахме преди малко. Искам да кажа предварително, че никак не съм помагал на Леа да прави този филм, и съм напълно неспособен да ѝ дам най-малкия съвет. Тя не се е вдъхновявала от мен, а от своя собствен опит. Но намирам, че филмът добре илюстрира този по-мек месианизъм, който се упражнява не чрез военни, а чрез икономически средства. Защото бюджетът на ОССЕ, на интернационалните мисии в Косово, е извънредно по-висок, отколкото целият останал бюджет на страната. Така че населението не се колебае дълго какво отношение да вземе към тези уроци. Всички ходят на събранията, на които са поканени.

Аз съм много доволен от тази среща, да ви чуя и да науча много полезни неща.

Има ли един вълшебен начин да се преборим с тези вътрешни врагове? Не ми се вярва, не вярвам, че можем да ги победим чрез някоя нова революция, нито чрез високите постижения на технологията, която променя живота ни постоянно. Наистина вярвам повече в тази традиционна ценност, която е образованието, възпитанието, защото щом тези врагове са се родили един ден, те значи могат и да умрат. Не бива да се отчайвате.

Записът на дискусиата е транскрибиран от Елена Борисова. Осигурен е със съдействието на Веселина Василева и Марин Бодаков.